

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

5.2022

**научно-теоретический методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2022

Umumiste'molda bo'lgan ma'lum bir so'zlarning semantik doirasi kengayishi natijasida ular ma'lum vaqtdan so'ng terminologik tizimga ham kirib boradi. O'zbek tilida misol tariqasida keltirilgan bo'lsak, *guvoh* leksemasi shu tariqa yuridik terminologiyasiga kirib kelgan.

O'zbek tilining izohli lug'atida bu so'zning 3 xil ma'nosi keltiriladi.

1. Bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni o'z ko'zi bilan ko'rgan yoki ularning haqiqatdan ham bo'lganligini tasdiqlash uchun shu ish bo'lgan joyga maxsus chaqirilgan kishi, shohid.

2. Yuridik sud yoki tergovdagi ish yuzasidan o'z bilganlarini aytib berish uchun sudga chaqirilgan kishi.

3. Voqea-hodisa, fikr, holatning to'g'riligini tasdiqlovchi narsa, dalil.

Bundan ko'rinadiki, *guvoh* so'zining ikkinchi va uchinchi ma'nolari bugungi kunda yuridik termin sifatida keng qo'llanilmoqda. Bunda umumiste'moldagi so'z ma'nosining kengayishi natijasida yuridik terminologiyaga kirib kelgan.

Ta'kidlash joizki, shu so'zning o'zi, keyinchalik, *guvohlantirish*, *guvohnoma*, *guvohlik* kabi boshqa yuridik terminlarning shakllanishiga xizmat qilgan.

Xulosa. Turli tillarda terminologik sistemalarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish uchun terminlarning qaysi usullarda shakllanishini o'rganish talab etiladi. Terminologiya sohasida olib borilgan izlanishlardan ma'lum bo'ladiki, terminlarning shakllanishi umumadabiy so'zlarning shakllanishi bilan deyarli bir xil. Umumadabiy tilda yangi so'zlar yasalishi asosida jamiyatdagi barcha kishilarning o'zaro aloqasini ta'minlash zaruriyati yotsa, terminlar yasalishi asosida esa ma'lum bir sohaga oid tushunchalarni ifodalash zaruriyati yotadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ingliz tilida qonunga oid terminlarni o'rganishdan maqsad talabalarning kasbga doir lug'at boyligini oshirish hamda ularni ingliz tilida qonunga oid matnlar bilan ishlash malakasini shakllantirishdan iborat.

Safarov Firuz Sulaymonovich (Buxoro davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasida doktoranti, f.f.n., dotsent; e-mail: 1sfs2012@mail.ru)

ADABIY TIL TUSHUNCHASI VA ADABIY TILNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Аннотация. *Ushbu maqolada adabiy til tushunchasi, adabiy tilning belgilari va shakllanish bosqichlari bayon qilinadi. Unda adabiy til tushunchasining mazmuni tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilinishi, adabiy til tarixiy-madaniy hodisa bo'lib, asrlar davomida shakllanishi, adabiy tilning farqlovchi belgilari: polivalentlik, ishlov berilganlik darajasi, tanlash va qoidalashtirishning qat'iyiligi turli adabiy tildagina emas, ayni bir til tarixining turli davrida ham bir xil bo'lmasligi mumkinligi ko'rsatib beriladi.*

Аннотация. *В данной статье описывается понятие литературного языка, признаки литературного языка и этапы его формирования. В статье разъясняется, что существуют различные трактовки лингвистов понятия литературного языка, литературный язык является исторической категорией, формирующийся на протяжении веков, дифференциальные признаки литературного языка: поливалентность, степень обработанности, строгость отбора и регламентации могут быть неодинаковыми не только в разных литературных языках, но и в разные периоды истории одного и того же языка.*

Annotation. *This article describes the concept of the literary language, the features of the literary language and the stages of its formation. The article explains that there are different interpretations of the concept of literary language by linguists, the literary language is a historical category that has been formed over the centuries, the differential features of the literary language: polyvalence, degree of processing, selection and regulation can be different not only in different literary languages, but also in different periods of the history of the same language.*

Kalit so'zlar: *adabiy til, xalq adabiy tili, milliy adabiy til, badiiy adabiyot tili, polivalentlik, ishlov berilganlik, tanlanganlik, qoidalashtirilganlik.*

Ключевые слова: *литературный язык, народный литературный язык, национальный литературный язык, язык художественной литературы, поливалентность, обработанность, регламентация, отбор.*

Key words: *literary language, folk literary language, national literary language, language of fiction, polyvalence, processing, regulation, selection.*

Har bir millat tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichida shu millatning birlashishi va iqtisodiy-madaniy rivojlanishini ta'minlovchi vosita sifatida adabiy tilga ehtiyoj tug'iladi. "Til ijtimoiy-ruhiy hodisa (yoki ruhiy-ijtimoiy xilqat¹) bo'lib, adabiy til uning tarixiy-madaniy ko'rinishidir".² "Har qanday adabiy til xalq og'zaki nutqi asosida shakllanib, shu sheva vakillari uchun tushunarli shakl oladi. Rivojlangan adabiy tilsiz boy madaniyatga ega xalq bo'lishi mumkin emas".³

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida adabiy til tushunchasiga quyidagicha ta'rif beriladi: Adabiy til – muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli.⁴

Tilshunoslikda adabiy til tushunchasi turlicha talqin qilingan. Sho'ro germanisti M.M.Guxman adabiy til deganda og'zaki yoki yozma ko'rinishda qo'llanishidan qat'iy nazar, har qanday tilning ishlov berilgan shaklini tushunadi.⁵ Tilning "ishlov berilgan shakli" degan ta'rif mazkur til birliklari majmuasidan ozmi ko'pmi anglangan sifatiiy mezonlar asosida tanlash va shu bilan bog'liq ko'proq yoki kamroq darajada qoidalashtirilganlikni taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, adabiy til hududiy dialektlar, kundalik so'zlashuv koyni (shevalararo til)ning har xil turlari va so'zlashuv tili bilan bir qatorda, tilning mavjudlik shakllaridan biri sifatida qaraladi. Shuning uchun adabiy tilning farqlovchi belgilari, avvalo, uning tilning mavjudlik shakllari tizimida tutgan o'rni orqali aniqlanadi, bu belgilar shu boshqa shakllarga qarama-qarshi qo'yish orqali ochiladi.⁶ Olimning fikricha, tilning mavjudlik shakllari faqat yuqorida tilga olingan belgilar (ishlov berilgan shakl – ishlov berilmagan shakl, ongli ravishda tanlashning mavjudligi – mavjud emasligi) asosida emas, ijtimoiy sohalar (davlat boshqaruvi va ish yuritish, fan, matbuot, maktab, turmush, san'at sohasi va h.k.)da qo'llanish bilan ham farqlanadi.⁷

Mazkur tadqiqotchi adabiy tilning farqlovchi belgilarini aniqlashda adabiy tilning tarixiy kategoriya ekanligini e'tiborga olish zarurligini ta'kidlaydi, chunki "ishlov berilganlik darajasi, tanlash va qoidalashtirishning qat'iyligi turli adabiy tildagina emas, ayni bir til tarixining turli davrida ham bir xil bo'lmasligi mumkin. Turli tilda va bir til tarixining turli davrida tilning alohida mavjudlik shakllarining u yoki bu muloqot sohasiga taqsimlanishi va birlashtirilishi ham bir xil emas, o'z navbatida, adabiy tilning ko'p yoki kam funksional yuki ham shu bilan bog'liq⁸.

M.M.Guxman "adabiy til" termini ikki ma'noda qo'llanishi mumkinligini aytadi: badiiy adabiyot tili va tilning ishlov berilgan shakli ma'nosida. "Biroq bu ikki tushuncha, aslo, bir xil emas. Adabiy til, bir tomondan, "badiiy adabiyot tili" tushunchasidan kengroq, chunki adabiy til o'z ichiga faqat badiiy adabiyot tilini emas, publitsistika, fan va davlat boshqaruvi tili, rasmiy til va og'zaki so'zga chiqish tili, so'zlashuv nutqi va h.k.ni ham oladi, boshqa tomondan, badiiy adabiyot tili adabiy tildan kengroq tushuncha, chunki badiiy asarga sheva, shahar yarim shevasi elementlari, jargonizmlar kiritilgan bo'lishi mumkin."⁹

M.M.Guxman adabiy til terminini qo'llaydigan tilshunoslar uning mazmunini belgilashga hamfikr emasligini qayd qiladi. Masalan, B.V.Tomashevskiy va A.V.Isachenko adabiy til hozirgi kun nuqtayi nazaridan, shakllangan millatlar davridagina vujudga keladi deb hisoblaydi. B.V.Tomashevskiy bu haqida shunday deb yozadi: "Hozirgi ma'nodagi adabiy til milliy til mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Ya'ni uning tarixiy sharti millatning mavjud bo'lishidir, har holda, bu termin milliy til doirasida maxsus va yetarli darajada aniq mazmunga ega bo'ladi".¹⁰ Shu fikrni mufassalroq tarzda A.V.Isachenko rivojlantiradi. Har qanday adabiy tilning zaruriy belgilari: 1) polivalentlik, ya'ni millat hayotining barcha sohasiga xizmat qilish; 2) me'yoriylilik; 3) jamoaning barcha a'zosi uchun umummajburiylik va shu bilan bog'liq ravishda sheva variantlariga yo'l qo'yilmasligi; 4) uslubiy tarmoqlanganlik deb qarab A.V.Isachenko bu belgilar faqat milliy tillarga xos ekan, adabiy til millat vujudga kelishidan oldingi davrda mavjud bo'lishi mumkin

¹ Зикриллаев Ф. Рух ва тил. Тошкент, "Фан", 2018, 48-бет.

² Зикриллаев Ф. Истиқлол ва адабий тил. Тошкент, "Фан", 2004, 8-бет.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. I жилд, Тошкент, "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2000, 125-бет.

⁴ Шу манба. 124 – 125-бетлар.

⁵ Гухман М. М. Литературный язык. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Москва, "Наука", 1970, с. 502.

⁶ Гухман М.М. То же произвед., с. 502.

⁷ Гухман М.М. Shu manba.

⁸ Гухман М.М. Shu manba.

⁹ Гухман М. М. Shu manba, с. 504.

¹⁰ Томашевский Б.В. Язык и литература. В сб.: "Вопросы литературоведения". Москва, 1951, с. 177 – 179.

emas deb hisoblaydi.¹ M.M.Guxman A.V.Isachenkoning bu fikriga qo'shilmaydi. Chunki A.V.Isachenko tomonidan sanab o'tilgan farqlovchi belgilar chindanam millat davridagi adabiy tillarda aniq namoyon bo'ladi biroq har qanday adabiy tilda ham bu belgilarning butun majmui mavjud bo'lmaydi, zero, ayrim farqlovchi belgilar muayyan tillar tarixida faqat asta-sekin shakllanadi, buning ustiga ayni bir davrda shakllanmaydi.

Bundan tashqari, bu adabiy tillarning rivojlanishini tushunish uchun juda muhim, ularning ayrim farqlovchi belgilarining shakllanishi juda notekis kechadi. Masalan nemis tili XVII asrning oxiri – XVIII asrning boshidayoq polivalent bo'lgan, hududiy variativlik va umummajburiy me'orning yo'qligi, ayniqsa, talaffuzda barqaror ravishda saqlanib qolavergan, xususan, talaffuzning mahalliy xususiyati hatto Gyote va Shillerning she'rlarida ham aks etgan, bu zamondoshlari tomonidan sira ham me'orning buzilishi deb qaralmagan.²

Buning ustiga, polivalentlik va umummajburiylik hamma yerda ham hozirgi milliy tillarga xos emas: arab mamlakatlari va Italiyada adabiy til hozirgi davrda ham polivalent xususiyatga ega emas. Arab mamlakatlarida adabiy tilning qo'llanish doirasi shu bilan cheklanganki, adabiy til kundalik muloqotda faqat oilada emas, ishda ham qo'llanmaydi, uning o'rniga mahalliy oraliq til (adabiy til va sheva qorishmasi) ishlatiladi. Ayni paytda, hududiy shakllar adabiy til sohasi bo'lgan radio, televideniya, teatr, kinoga ham kirib borgan. Chexoslovakiyada chex adabiy tili faqat yozma emas, og'zaki shaklda ham qo'llanilishiga qaramay, turmushdagina emas, ijtimoiy amaliyot sohasida ham kundalik so'zlashuv tili keng qo'llaniladi. Italiyada esa adabiy tilning og'zaki shaklida mahalliy sheva ta'siri kuchli, adabiy tilning yozma ko'rinishi esa ko'p holda sun'iy hodisa sifatida qaraladi.³

M.M.Guxmanning fikricha, adabiy tilning o'zgarmas va doimiy, uni tilning boshqa mavjudlik shakllari orasida doim ajratib turadigan va uning o'ziga xosligini hammasidan ko'ra to'liq ifodalaydigan xususiyati tilning ishlov berilganligi hamda u bilan bog'liq tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik (reglamentatsiya)dir.⁴ Biroq bu belgilar adabiy tilning faqat milliy til sifatida qo'llangan davriga xos emas. Shuning uchun tilning ishlov berilgan shaklining turli davrdagi ko'rinishini keskin qarama-qarshi qo'yishga asos yo'q.⁵

Akademik V.V.Vinogradov masalaga boshqacha nuqtayi nazardan yondashganligidan, og'zaki she'riyatni adabiy tilning og'zaki ko'rinish deb hisoblamaydi.⁶ Professor M.M.Guxmanning fikricha, qadimgi xalqlarning epik she'riyati, jumladan, Gomer dostonlari, O'rta Osiyo xalqlari eposi, olmon shpilman, minnezingerlarining ijodi muayyan mezonlarga asoslangan so'z tanlash va qoidaviylik (reglamentatsiya)ka ega bo'lgan ishlov berilgan tilning yuksak namunasi bo'lib, bunday asarlarni adabiy tilning og'zaki ko'rinishi deb hisoblash zarur.⁷ Shunga ko'ra, M.M.Guxman tomonidan adabiy tilning ikki bosqich va ikki xil ko'rinishi borligi e'tirof etiladi: xalq adabiy tili va millatning adabiy tili (milliy adabiy til).

Yuqorida aytilganidek, adabiy til tarixiy hodisa bo'lib, asrlar davomida shakllanadi. Adabiy til jamiyat tarixining muayyan davrida siyosiy, madaniy ehtiyoj tufayli vujudga keladi. A.A.Reformatskiy feodalizm davridagi tillar haqida so'z yuritarkan, bu davrda turli qabila shevalaridan dialektlar tashkil topganini yozadi.⁸ "Biroq so'zlashuv tili sifatida xizmat qiladigan dialektlar bilan birga davlat ehtiyojlari uchun xizmat qiladigan yana qandaydir shevalardan baland turadigan tilga zarurat tug'ildi. Bu cherkov va cherkov targ'iboti, umumiy qonun chiqarish, fan, adabiyot, umuman, savodlilik va kitobxonlik bilan bog'liq barcha ehtiyojlar uchun zarur edi".⁹

Ammo feodalizmning dastlabki davrida xalqlarning adabiy tili milliy til asosida shakllanmagan. "G'arb va Sharq xalqlari adabiy tili rivojlanishining umumiy qonuniyatlari orasida feodalizmning milliy adabiy tillar shakllanishidan oldingi davriga xos muhim bir qonuniyat ko'zga tashlanadi, bu yozma adabiy til sifatida o'z tilidan emas, begona tildan foydalanishdir. Bu davrda adabiy til va xalq chegarasi bir-

¹ Исаченко А.В. К вопросу о периодизации истории русского языка. Вопросы теории и истории языка (сборник в честь проф. Б.А.Ларина). Ленинград, 1963, с. 149 – 158.

² Гухман М.М. Shu manba.

³ Гухман М.М. Shu manba.

⁴ Гухман М.М. Shu manba.

⁵ Гухман М.М. Shu manba.

⁶ Виноградов В.В. Основные проблемы изучения образования древнерусского литературного языка. Москва, 1958, с. 39.

⁷ Гухман М.М. Shu manba. 507 с.

⁸ Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, "Просвещение", 1967, с. 505.

⁹ Реформатский А.А. То же, с. 507.

biriga mos tushmaydi. Eroniy va turkiy xalqlarda uzoq vaqt davomida mumtoz arab tili; yapon va koreyslarda mumtoz xitoy tili; german va g'arbiy slavyan xalqlarida lotin tili; janubiy va sharqiy slavyanlarda eski slavyan, qadimgi bolgar tili xizmat qilgan".¹ Bu davrda xalqlarning o'z tili asosida shakllangan adabiy tili, ya'ni xalq adabiy tili folklor namunalarida og'zaki ko'rinishda mavjud bo'lgan.

Adabiy til shakllanishining keyingi bosqichi milliy adabiy tilning vujudga kelishidir. Milliy tillarning shakllanishi jarayonida tilning mavjudlik shakllari tuzilishida sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bu o'zgarishlarning umumiy yo'nalishi shu xalqning asosiy, hamma tomonidan tan olingan aloqa shakli sifatida yagona ko'p vazifali me'yorlashtirilgan adabiy tilning shakllanishi bilan bog'liq. Rivojlangan milliy tillar vujudga kelgan davrda adabiy tilning bu turi asta-sekin tilning boshqa mavjudlik shakllarini siqib chiqaradi, ularning ijtimoiy ahamiyatini pasaytiradi va umummilliy normaning ifodachisi, milliy til mavjudligining oliy shakliga, lisoniy aloqaning universal vositasiga aylanadi.²

Millat vujudga kelgan davrdagina adabiy til unda hali millat vujudga kelishidan oldingi davrda, mavjud bo'lgan imkoniyatlar – ko'pvalentlik va uslubiy xilma-xillik, tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik, dialektlardan yuqori turish xususiyatini to'liq ro'yobga chiqaradi: ko'pvalentlik rivojlanib tilning muloqotning barcha sohasida qo'llanishiga aylanadi, uslublar tizimi bundan buyon adabiy so'zlashuv uslubini ham o'z ichiga oladi, tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik kodifikatsiyalangan me'yorlar tizimiga aylanadi, shevalardan yuqori turish xususiyati yagona, hududiy bog'lanmagan me'yorning umummajburiyligi shaklini oladi. Shunga ko'ra, milliy adabiy til adabiy tilning eng rivojlangan ko'rinishidir.³ Turli xalqning milliy adabiy tili jamiyatda turli mavqeyini egallagan.

Uzoq davom etgan yozma an'anaga ega bo'lgan xalqlarda milliy adabiy til belgilarining hosil bo'lishi hali millat vujudga kelishidan oldin sodir bo'la boshlagan. Yangi sifatga ega bo'lishning dastlabki bosqichi ushbu xalq adabiy tilining yagona va yaxlit adabiy til mavqeyini egallashi bo'ldi. Bu jarayon ikki yo'nalishda kechdi. Birinchisi – yozma adabiy tilning begona til (G'arbiy Yevropa mamlakatlarida lotin tili, Rossiya, Serbiya, Bolgariyada eski slavyan tili, Chexoslovakiyada lotin va nemis tili, Norvegiyada dat tili asosidagi yozma adabiy til) asosida ekanligidan iborat zo'ravonlikni yengib o'tishi, shuningdek, o'z eski yozma tilini siqib chiqarish (Xitoy, Yaponiya, Armaniston, Gruziya, Tojikiston, O'zbekiston, qisman Arab sharqi mamlakatlarida shunday bo'ldi). Ikkinchi yo'nalishi – hududiy xilma-xillikni bartaraf etish, bu avval adabiy tilning o'zining kitobiy yozma shakliga, so'ng xalq so'zlashuv shakllariga taalluqli bo'ldi. Ikkala jarayon ham milliy o'zlikni anglashning uyg'onishi bilan bog'liq.⁴

Milliy tillar tarixining turli davrida adabiy tilning universal aloqa vositasi mavqeyini egallash darajasi turlicha, adabiy tilning bu turining shakllanish sur'ati esa turli millat tarixida bir xil emas.⁵ Bir tomondan, Norvegiyadagi, boshqa tomondan, arab mamlakatlaridagi tilga oid vaziyatni ko'rib chiqish, hatto rivojlangan milliy madaniyat sharoitida ham adabiy til milliy adabiy tilning tipologik tavsifiga kiritilgan farqlovchi belgilar majmuyiga ega bo'lmasligi mumkinligini ko'rsatadi. Norvegiyada yagona umummajburiy adabiy til yo'q; qator me'yorlashtiruvchi qarorlar, ularni yaqinlashtirish uchun bir necha marta o'tkazilgan imlo islohotlariga qaramay, ikki adabiy tilning mavjudligi davom etmoqda. Arab mamlakatlarida arab tilining ikki funksional turi borligi haqida gapirishga to'g'ri keladi, binobarin, polivalentlik kabi belgini arab tiliga nisbatan qo'llab bo'lmaydi.⁶

Milliy adabiy tilning polivalentligi uning davlat boshqaruvi, ish yuritish sohasida, ba'zan esa fan va universitet ta'limi sohasida qo'llanmasligi tufayli buzilganda andozadagi sxemaning boshqacha ko'rinishlari yuzaga keladi. Bunday holat etnik tarkibi turlicha bo'lgan davlatlarda saqlanib qoladi. Bunday davlatlarga bir nechta adabiy til mavjud bo'lib, ulardan faqat bittasi milliy adabiy til ijtimoiy vazifalarining butun majmuiga ega bo'ladi.⁷ Jumladan, Indoneziyada bir nechta adabiy til amalda bo'lib, ularda gazeta va jurnallar chiqariladi, sud jarayonlari, maktab ta'limi olib boriladi. Biroq umumdavlat tili faqat indonez tili hisoblanadi. Shunday qilib, adabiy til qo'llanadigan ijtimoiy sohalarda o'ziga xos ikki tillilik vujudga keladi, chunki adabiy tilning vazifalari ikkita turli adabiy tilga taqsimlab qo'yilgan.⁸

¹ Энциклопедический словарь юного филолога. Москва, "Педагогика", 1984, с. 156.

² Гухман М.М. Shu manba. 532 с.

³ Гухман М.М. Shu manba. 533 – 534 с.

⁴ Гухман М.М. Shu manba. 534-бет.

⁵ Гухман М.М. Shu manba. 532-бет.

⁶ Гухман М.М. Shu manba. 538-бет.

⁷ Гухман М.М. Shu manba. 539 – 540-бетлар.

⁸ Гухман М.М. Shu manba. 540-бет.

Hindistonda bundan ham murakkab vaziyat vujudga kelgan. Hindistonning inglizlar tomonidan bosib olinishidan oldin bu yerda qadimiy yozma me'yorlashtirilgan adabiy til – sanskritdan tashqari, bir nechta mahalliy adabiy til bo'lgan. Uzoq davom etgan ingliz hukmronligi davrida davlat idoralari, ish yuritish, savdo, iqtisod, maktab va universitet tili ingliz tili bo'lib qolgan. Yagona umumiy davlat tili vazifasini begona til bajargan, mahalliy tirik adabiy tillarning qo'llanishi sohasi esa o'ta cheklanib qolgan. Hindiston aholisining aksariyati ingliz tilini bilmaydi. Unda aholining ikki foizga yaqini erkin gaplashadi.¹

Shuning uchun ingliz tilini almashtirish zarurligi XX asr boshidayoq anglab yetiladi va milliy ozodlik harakatining asosiy shiorlaridan biriga aylanadi.²

Biroq chet el hukmronligi ag'darib tashlanganidan keyin ham turli adabiy tillarning "huquqi", ya'ni ularning ijtimoiy vazifasi masalasi ilgarigi keskinligini saqlab qoladi. Hindiston Konstitutsiyasida 14 ta eng muhim adabiy til teng huquqli deb tan olingan bo'lsa-da, umumdavlat tili vazifalari ingliz tili o'rniga hindi tiliga beriladi (1965-yildan). Biroq bu qaror turli shtatda qattiq qarshilikka uchraydi, chunki unda boshqa tillarda gaplashuvchi aholining huquqi kamsitilgan deb qaraydilar. Ammo Hindiston kabi ko'p tili davlatda qandaydir umumiy va yagona til juda zarur bo'lganidan hindi tiliga qarshi bo'lganlar yana ingliz tiliga murojaat qiladi: ingliz tili shu munosabat bilan, ikkinchi rasmiy til mavqeyini saqlab qoladi. Bunday vaziyatda "to'la huquqli" milliy til – hindi birdan-bir adabiy til sifatiga ega emas, chunki uning raqobatchilari, bir tomondan, boshqa mahalliy adabiy tillar bo'lsa, boshqa tomondan, begona adabiy til – ingliz tili bo'lib qolgan.³

M.M.Guxman milliy adabiy til bilan bog'liq yana bir holatni tafsiflaydi: "Milliy adabiy til, o'z nomidan ko'rinib turganidek, ushbu adabiy tilning, albatta, ushbu millat bilan bog'liqlikni taqozo qiladi. Biroq adabiy tillar va bu tillarning egasi bo'lgan xalqlarning murakkab rivojlanishi jarayonida ikki millatda bitta adabiy tilning mavjudligi: nemis tilining Germaniya va Avstriyada, ingliz tilining Angliya va Amerikada, ispan tilining Ispaniya va Janubiy Amerikada, portugal tilining Portugaliya va Braziliyada adabiy til vazifasini bajarishi alohida hodisani tashkil etadi".⁴

Xulosa sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

1. Til ijtimoiy-ruhiy hodisa (ruhiy-ijtimoiy xilqat) bo'lib, adabiy til uning tarixiy-madaniy ko'rinishidir. Adabiy til – muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlashtirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli.

2. Adabiy til termini ikki ma'noda qo'llanishi mumkin: badiiy adabiyot tili va tilning ishlov berilgan shakli ma'nosida. Biroq bu ikki tushuncha, aslo, bir xil emas. Adabiy til, bir tomondan, "badiiy adabiyot tili" tushunchasidan kengroq chunki adabiy til o'z ichiga faqat badiiy adabiyot tilini emas, publitsistika, fan va davlat boshqaruvi tili, rasmiy til va og'zaki so'zga chiqish tili, so'zlashuv nutqi va h.k.ni ham oladi, boshqa tomondan, badiiy adabiyot tili adabiy tildan kengroq tushuncha, chunki badiiy asarga sheva, shahar yarim shevasi elementlari, jargonizmlar kiritilgan bo'lishi mumkin.

3. Adabiy til tarixiy hodisa bo'lib, asrlar davomida shakllanadi. Tarixiy rivojlanish davriga ko'ra, adabiy tilning ikki bosqich va ikki xil ko'rinishi mavjud: xalq adabiy tili va millatning adabiy tili (milliy adabiy til).

4. Adabiy tilning o'zgarmas va doimiy, uni tilning boshqa mavjudlik shakllari orasida doim ajratib turadigan va uning o'ziga xosligini hammasidan ko'ra to'liq ifodalaydigan belgisi uchta: ishlov berilganlik, tanlanganlik va nisbiy qoidaviylik (reglamentatsiya). Biroq bu belgilar adabiy tilning faqat milliy til sifatida qo'llangan davriga xos emas. Shuning uchun tilning ishlov berilgan shaklining turli davrdagi ko'rinishini keskin qarama-qarshi qo'yishga asos yo'q.

5. G'arb va Sharq xalqlari adabiy tili rivojlanishining umumiy qonuniyatlari orasida feodalizmning milliy adabiy tillar shakllanishidan oldingi davriga xos muhim bir qonuniyat ko'zga tashlanadi, bu yozma adabiy til sifatida o'z tilidan emas, begona tildan foydalanishdir. Bu davrda xalqlarning o'z tili asosida shakllangan adabiy tili, ya'ni xalq adabiy tili folklor namunalarida og'zaki ko'rinishda mavjud bo'lgan.

6. Adabiy til shakllanishining keyingi bosqichi milliy adabiy tilning vujudga kelishidir. Rivojlangan milliy tillar vujudga kelgan davrda adabiy tilning bu turi asta-sekin tilning boshqa mavjudlik shaklla-

¹ Гухман М.М. Shu manba.

² Гухман М.М. Shu manba.

³ Гухман М.М. Shu manba.

⁴ Гухман М.М. То же произвед., с. 541.

rini siqib chiqaradi, ularning ijtimoiy ahamiyatini pasaytiradi va umummilliy normaning ifodachisi, milliy til mavjudligining oliy shakliga, lisoniy aloqaning universal vositasiga aylanadi.

7. Turli mamlakatdagi tilga oid vaziyatni ko'rib chiqish, hatto rivojlangan milliy madaniyat sharoitida ham adabiy til milliy adabiy tilning tipologik tavsifiga kiritilgan farqlovchi belgilar majmuiga ega bo'lmasligi mumkinligini ko'rsatadi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi: 1) bir davlatda ikki adabiy tilning mavjudligi (Norvegiya); 2) tilning ikki funksional turi borligi, shu sababli adabiy til polivalentligining cheklanganligi (Arab sharqi davlatlari); 3) bir nechta adabiy til mavjud bo'lib, ulardan faqat bittasi milliy adabiy til ijtimoiy vazifalarining butun majmuyiga ega bo'lishi (Indoneziya); 4) milliy adabiy til bilan birga, begona tilning rasmiy til sifatida qo'llanishi (Hindiston).

8. Adabiy tillar va bu tillarning egasi bo'lgan xalqlarning murakkab rivojlanishi jarayonida ikki millatda bitta adabiy til mavjud bo'lishi ham mumkin.

Karimov Islombek (Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti)
ALISHER NAVOIYNING "MAHBUB UL-QULUB" ASARIDA SINONIM SO'ZLARINING
QO'LLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asari leksikasida so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlaridan sinonim so'zlarning qo'llanishi haqida fikrlar izohlangan. "Mahbub ul-qulub"dagi sinonimlar qatori ikkiga ajratildi: 1. Leksik-semantik sinonimlar. 2. Funksional-semantik sinonimlar. Maqolada o'zbek tili sinonimiyasining barcha ko'rinishlari o'z ifodasini topgan. Asar tilidagi sinonimik paradigmalar fikrni teran anglatish, uslubni muvofiq tarzda shakllantirish imkonini yaratganligi, asar tilidagi sinonimik qatorlar miqdor va sifat jihatdan o'zaro farqlanishi izohlangan. Tadqiqotda so'zlarning o'z ma'nolari bilan sinonimik munosabatda bo'lishi leksik-semantik sinonim, funksional ma'nolari bilan sinonimik munosabatga kirishuvi funksional-semantik sinonim termini bilan yuritilganligi yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье разъясняется употребление синонимов в лексиконе великого мыслителя Алишера Навои "Махбуб уль-кулуб" с точки зрения формы и значения. Ряд синонимов в "Махбуб уль-кулуб" делится на два: 1. Лексико-семантические синонимы. 2. Функционально-смысловые синонимы. В статье рассматриваются все аспекты синонимии узбекского языка. Объясняется, что синонимические парадигмы в языке произведения позволяют выразить мысль глубже, соответственно сформировать стиль, синонимические линии в языке произведения различаются по количеству и качеству. В исследовании подчеркивается, что синонимическая связь слов с их значениями именуется лексико-семантической синонимией, а синонимическая связь с функциональными значениями – функционально-семантической синонимией.

Annotation. This article describes the historical – ethno-classification of the lexicon of the great thinker Alisher Navoi's work "Mahbub ul-qulub": ideas about the lexicon of its own layer. "Mahbub ul-qulub" reflects the lexical features of the Uzbek language in the period of ancient Turkic language, Old Turkic language, Old Uzbek literary language and the relation of Turkic words to the ancient Turkic language. The relation of Turkic words to modern Uzbek literary language reached. It is explained that the synonymous paradigms in the language of the work allow to express the idea in depth, to form the style accordingly, the synonymous lines in the language of the work differ in quantity and quality. The study highlights that the synonymous relationship of words with their meanings is referred to as the lexical-semantic synonym and the synonymous relationship with functional meanings is referred to as the functional-semantic synonym.

Kalit so'zlar: sinonim, paradigma, semema, sema, semantika, struktura.

Ключевые слова: синоним, парадигма, семема, сема, семантика, структура.

Key words: synonym, paradigm, sememe, seme, semantics, structure.

"Mahbub ul-qulub" leksikasining o'ziga xosligini ta'minlovchi lingvistik omillardan biri omonimlar, sinonimik paradigma, antonimlarning maqsadga muvofiq qo'llanishidir. Asar tilining uslubiy o'ziga xosligini ta'minlashda sinonimik paradigmalar muhim o'rin tutadi.

Asar tilida voqelik ifodasi davomida turli so'zlardan, mazmuni batafsil, teran ifodalashda ma'no nozikliklari bilan farqlanuvchi leksik paradigmadan foydalanilgan. Navoiy idroki teran, mulohazakor, sinchkov inson bo'lgan. U so'zlarning ma'no bo'yoqdorligini chuqur anglagan. Muayyan ma'noni ifodalashda sinonimlardan mohirona foydalangan.

Арипжанова Махфуза Акмаловна. Профессионал таълим муассасаларида махсус фанларни ўқишда ўқувчиларнинг тасаввур компетенциясини ривожлантиришнинг аҳамияти.....	101
Tillayeva Nilufar Vohiddinovna. Chet tillarini muloqot uchun o'qitish va o'rganishda fikrlash qobiliyatini shakllantirishning dolzarbligi.....	103
Дусчанова Нилуфар Сабирбаевна. Замонавий таълим технологиялари.....	107
Madaminov Azimbek Egamberganovich. Talabalarni jismoniy madaniyat sohasida ilmiy faoliyatga yo'naltirishning nazariy asoslari.....	113
Avazova Mohinur Tohirovna. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida didaktik jarayonlarni tashkil qilish....	116
Rasulova Zilola Durdimurotovna. Dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanib, talabalarining darsdan tashqari mustaqil ishlarini tashkil etishning ahamiyati.....	118
Abdirahmonov Lazizbek. Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchilarida o'z-o'zini takomillashtirish jarayonini shakllantirish.....	123
Aliyev Iskandar Bahramovich, Masharipov Ravqat Madraximovich. Kurash bilan shug'ullanuvchi sportchitalabalarida vestibulosomatik turg'unlikni oshirish afzalligi.....	126
Matkarimov Azamat Farhod o'g'li. Texnologiya darslarida talabalarining estetik madaniyatini shakllantirish.....	129
Allaberganova Muyassar Rimberganovna, Kamilova Saboxat Qavuljonovna, Olloberganova Muyassar Davlatboy qizi, Ravshanqulov Abbas Ravshanqul o'g'li. Courselab dasturi asosida multimediali elektron ta'lim resursi yaratish uslubiyoti.....	131
Ibraximov Sanjar Urunbayevich. Akmeologik yondashuv asosida bo'lajak sport murabbiylarini sportchilar guruhidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga kasbiy pedagogik tayyorlash.....	135
Mamatqulova Nilufar Fayzullaqulovna. Tilga ixtisoslashtirilgan OTM talabalarining xorijiy til leksik kompetensiyalarini rivojlantirishda mashq va topshiriqlar tipologiyasi.....	138
Tursunqulov Elmurod Azzamqulovich, Turakulov Ibroxim Ravshanovich, Baxtiyorova Maftuna Baxtiyorovna. Jismoniy tarbiya va sport sohasi boshqarish tizimini takomillashtirish.....	142
Рузметова Новваль Вахаджановна. Педагогические условия в формировании правовой культуры будущих юристов в профессиональном образовании.....	147
Arslonbekova Rano Arslonbekovna. Knowing a Word Versus the Ability to Use: Assessing Vocabulary.....	150
Supieva Buxolida Abduvalievna. Improving the Methodology of Students' use of Internet Technology in the Process of Professional Development.....	152
Abdul-Azalova Makhina Yashnarovna. Principles of Technology Modernization and Business Process Management System.....	155
Ochilova Laylo Rajabovna, Abdullayeva Malika Erkinbayevna. Important Strategies and Approaches in Teaching for EFL Learners.....	157

ILMIY AXBOROT

To'rayeva Umida Shuxratovna. Semantik usul bilan yasalgan yuridik terminlar.....	161
Safarov Firuz Sulaymonovich. Adabiy til tushunchasi va adabiy tilning shakllanish bosqichlari.....	163
Karimov Islombek. Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida sinonim so'zlarning qo'llanishi.....	168
Shakurova Nargiza Xamraqulovna. "Ona" konseptining diniy, ilmiy va madaniy talqini.....	171
Pulatova Zamira Abdullayevna. Atoqli rus va ingliz adiblarining asarlarida bolalik mavzusi.....	174
Аннаева Назокат Ражапбаевна. Гендер идентификацияси педагогика фанининг тадқиқот объекти сифатида.....	176
Турумова Тамара Хакимовна, Тангрибергенова Гулора Адамбаевна. Особенности словотворчества В.В.Маяковского.....	180
Abrayeva Bahoroy Javlijevna. Analysis of Speech Styles of Uzbek Literary Language.....	183
Abdulloyeva Adiba Boboismoilovna. English Fairy Tales in the Ethnolinguistic Aspect.....	185
Masharipova Leninza Akhmedjanovna. Language as the Mirror of Ethnicity.....	188
Sagdullaeva Laura Khakimjanovna. Psychological Characteristics of the Student and the Activation of his Cognitive Process.....	190
Djalilova Zarnigor Obidovna. The Linguistic Impact of Gender Factor on Speech Conduct.....	192
Trigulova Tatyana. The Strategies of Influence on Human Perception in Political Discourse.....	195